

УДК 330.341.2

О. Гаврилюк, доктор економічних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту світової економіки і
міжнародних відносин НАН України

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ТА НЕОЛІБЕРАЛЬНИЙ ПІДХОДИ: ЗМІНА ВЕКТОРА

Розкрито інституціональні й неоліберальні підходи щодо значущості ролі держави в економічних процесах. Окреслено можливі умови та напрями боротьби з корупцією.

Ключові слова: інститути, інституції, неолібералізм, корупція.

Гаврилюк О. Институциональный и неолиберальный подходы: смена вектора.

Раскрыты институциональные и неолиберальные подходы относительно значимости роли государства в экономических

© О.Гаврилюк, 2011

процессах. Очерчены возможные условия и направления борьбы с коррупцией.

Ключевые слова: *институты, институции, неолиберализм, коррупция.*

Gavryliuk O. Institutional and neoliberal trends: vectoris change.

Institutional and neoliberal approaches concerning the importance of a role of the state in economic processes are revealed. Possible conditions and directions of struggle against corruption are outlined.

Key words: *institutes, institutions, neoliberalism, corruption.*

Шлях розвитку економіки та тип економічної системи зумовлені інститутами. Останні являють собою набір формальних правил, неформальних обмежень і механізмів їхнього примусового здійснення. Важливо, що формальні правила можуть бути змінені державою. Слід відрізнити інститути від інституцій (організацій). Перші означають регламентацію діяльності (формулювання й забезпечення дотримання "правил гри"), а організації – групи індивідів, які пов'язані загальною цільовою функцією. Взаємодія обох феноменів залежить від концептуальних засад, що знаходяться в основі регулювання економіки, насамперед, значущості/ролі держави, і, безумовно, впливає на економічну динаміку.

Тип/набір політичних і економічних інститутів детермінує здійснення, (зокрема, здешевлення або подорожчання) підприємницької діяльності, ймовірність повернення кредитів і виконання взятих зобов'язань, сприяє ефективності ринку факторів виробництва й ринку товарів і послуг, що знаходяться в основі економічного зростання. Інституціональні обмеження разом із традиційними обмеженнями економічної теорії визначають потенційні можливості підприємців (політичних або економічних) для максимізації добробуту. Якщо обмеження побудовані на одержанні вищих доходів за рахунок злочинної діяльності або повному знищенні конкурентів, то організація базуватиметься на структурі, яка забезпечує максимізації прибутку в сформованих умовах. З другого боку, якщо одержання прибутку пов'язано з підвищенням продуктивності, результатом буде економічне зростання. У кожному разі підприємницькі структури вкладатимуть кошти в інтелектуальний капітал – знання, освіту,

придбання додаткових навичок задля нарощування потенціалу зароби одержання прибутку. Вищесказане свідчить, що держава є головним детермінантом соціально-економічного розвитку.

Упродовж останніх 30 років фактично пануючою світовою ідеологією був неолібералізм, який став синонімом глобалізації. Але поява антиглобалізму наприкінці 90-х рр., "лівого повороту" в Латинській Америці на початку 2000-х рр. та фінансової кризи об'єктивізували необхідність перегляду, а подеколи відмови від неоліберальних рецептів.

Так, у 1990-х рр. Латинська Америка вступила в смугу економічного підйому, припливу іноземного капіталу, неоліберальних реформ, стабілізації життєвого рівня населення (насамперед, за рахунок приборканої в 1991–1994 рр. інфляції) і – незвичної політичної стабільності, забезпеченої консенсусом еліт і пасивністю мас. Показовим є приклад Аргентини, де неоліберальні реформи проводилися й певний час створювали ілюзію розвитку, тимчасово забезпечуючи високими доходами верхівку й навіть частину середнього класу. Але економіка не базувалася на реальному розвитку – піднесенні реального виробництва, нарощуванні внутрішнього ринку та ін. За деякими даними, для введення в оману ревізорів із МВФ щодо успішності розвитку країни та задля отримання кредитів на зарубіжних товарах змінювали етикетки, ставлячи на них штамп "Зроблено в Аргентині". Але міжнародні кредити банальним чином проїдалися і внаслідок уже зазначених обставин, а також неможливості сплати боргів наступила справжня соціально-економічна катастрофа 2001–2002 рр.

У ряді країн континенту соціально-економічний розвиток супроводжувався радикалізацією політичних симпатій електорату й приходом до влади політичних сил лівої орієнтації, коригуванням політики неоліберальних реформ, у тому числі за рахунок посилення ролі держави в економіці й здійсненні ряду заходів щодо поліпшення становища широких верств населення.

В основі вчення теоретиків неолібералізму знаходиться теза, згідно з якою все підлягає купівлі й продажу і може бути вписаним у систему ринкових відносин. Практики неолібералізму домагаються мінімізації участі держави в економіці, приватизації держпідприємств і зміни фінансової системи. Наслідками подібної політики стало зменшення соціальних гарантій,

відновлення класового суспільства, посилення авторитаризму й підрив демократичних процесів. Неоліберальна ідеологія спричинює дезінтеграцію соціуму. Натомість об'єднання заради спільних інтересів неолібералізм протиставляє людей, змушуючи брати участь у нескінченній конкурентній боротьбі. По суті, головним законом неолібералізму є жорстка конкуренція ("закон джунглів"): за цінність визнається тільки перемога над іншими, місця для взаємодопомоги й підтримки в неоліберальній ідеології немає. З огляду на численні небезпеки, перед якими було поставлено людство: стихійні лиха, виснаження енергетичних ресурсів, громадянські війни, епідемії, бідність і голод, подібне ставлення питання означає загибель цивілізації.

Формування неоліберальної доктрини, її джерел та динаміку поширення неолібералізму, що домінував у докризовий період у світі, зокрема, було досліджено професором антропології Девідом Харві (Великобританія) [1]. Але світова фінансова криза змусила переглянути ще недавно панівні постулати. Зокрема, була доведена повна неспроможність сподівання на дерегулювання та невидиму руку ринку в кризових умовах.

З одного боку, пророкувати наслідки кризи, що ще не завершилося, небезпечно, але, з другого, вже очевидно, що навіть за відсутності катастрофи напрям глобалізації зміниться. Протягом останніх двох десятиліть ринок тріумфував над державою, але нині баланс між ними змістився вбік державного регулювання, причому не тільки в сфері фінансів. Про це також свідчить наростання протекціонізму.

Світ має потребу в новому мультилатеризмі (організація зовнішньоекономічних відносин, заснованих на механізмах, що дозволяють кожній країні користуватися привілеями у відносинах з усіма партнерами), інакше кажучи, визнання правомірності й інших, крім ліберальної, моделей розвитку сучасної економіки у синтезі достоїнств кожної з них. І щодо цього є вельми повчальним досвід європейських держав, особливо скандинавських, де протягом тривалого часу успішно практикується соціальна орієнтація ринкового господарства.

Головні напрями переосмислення національної економічної ідеології й політики пов'язані з вирішенням однієї з найбільш гострих проблем – ролі держави в національному господарстві.

Широко розповсюдженою є міфологема, згідно з якою держава повинна самоусунути з економіки або, щонайменше, звести до мінімуму участь у ній.

Безперечно, соціальна держава, якою за Конституцією є Україна, покликана представляти й забезпечувати інтереси всього населення, а не обслуговувати найбільш заможну й впливову його частину. Це передбачає не лише наявність справедливого й ефективного демократичного устрою суспільства й підконтрольності йому державної бюрократії, але й значну участь держави в перерозподілі ВВП.

Аргументація лібералів проти державного втручання зазвичай зводиться до його неефективності через недостатню компетенцію чиновників, їхню зашкалюючу корумпованість і надмірний бюрократизм. Але дилема: вільний ринок або контроль і участь держави в ньому надумана. Питання полягає в правильному сполученні обох засад розвитку економіки й ужитті заходів щодо раціоналізації кожної з них. Повною мірою це стосується подолання/мінімізації таких явищ, як корупція й тіньова економіка.

У відомому дослідженні про тіньову економіку перуанський економіст Ернандо де Сото навів волаючий приклад зарегульованості бізнес-середовища, що підштовхує до переміщення в тінь, – оформлення документів для запуску ательє по пошиттю одягу в Перу займає 10 місяців (300 днів) [2, С.56]. Слід зазначити, що Україна в даному контексті перегнала Перу – за даними Світового банку, оформлення документації на будівництво складу в Києві займе 471 день і коштуватиме 57,6 тис. дол., що свідчить про наявність сильних бюрократизму й корупції.

Найбільш розповсюджена форма корупції, з якою повсякденно зіштовхується бізнес – фінансова корупція у формі вимог спеціальних платежів та хабарів, пов'язаних з імпортними та експортними ліцензіями, валютним контролем, оцінкою податків, протекціоністською політикою або кредитами, відкриттям нових галузей і видів виробництва для іноземних інвесторів тощо. Широке розповсюдження хабарництва в країнах, що розвиваються, зумовлено низьким рівнем заробітної плати в державному секторі, жадібністю, фактичним імунітетом від державного переслідування старших посадових осіб і політиків,

а також зі значною схильністю до підкупу з боку ТНК. Корупцію можна розділити на два різновиди: так зване "захоплення держави" й адміністративну. Обидва вони керуються близькими інститутами.

"Захоплення держави" (приватизація) означає дії компаній (як приватних, так і державних), деяких угруповань або окремих осіб, спрямованих на забезпечення пільгами, перевагами окремих фірм, галузей або досить обмеженого кола осіб шляхом впливу на прийняття та коригування законів, указів та інших елементів державної політики. У результаті держава діє не в загальнонародних, а приватних інтересах.

Адміністративна корупція керується аналогічними цілями та правилами, означає навмисне внесення перекручувань у процесі виконання законів і правил і вимірюється в питомій вазі коштів доходу, які компанії та фірми витрачають на хабарі.

Привабливість, вірніше, непривабливість українського бізнес-середовища для інвесторів характеризує 146-е місце України в 2010 р. у рейтингу корумпованості серед 180 країн світу, тому прерогативою держави має бути дієва боротьба з корупцією та тіньовою економікою. У даному контексті представляється необхідним розкрити взаємозв'язок між поняттями "ментальність" і "корупція".

Прикладом слугує недосконалість фіскальної політики. Дослідження ділового середовища, проведеного International Finance Corporation (IFC), засвідчили, що українська система адміністрування податків належить до головних перепон розвитку бізнесу, особливо малого. Згідно з рейтингом Світового банку й IFC "Ведення бізнесу 2010", податкова система в Україні – одна з найскладніших у світі й посідає 181-е місце серед 183 країн світу за показниками умов сплати податків. Останні мають багаторівневу запутану систему, через що нечіткість і суперечності в законодавчій базі податкового регулювання спричинюють конфліктні ситуації та застосування корупційних схем між підприємницькими структурами та податковими органами. Навіть без урахування фактора корупції непомірно високі податки можуть призвести до недоотримання прибутку та значних ризиків.

Одним із найбільш наслідків є масштабна втеча капіталів за кордон, що свідчить про нездатність державного впливу на розвиток виробництва і його спрямування на підйом національної економіки. Кредитування сотнями мільярдів доларів інших країн натомість інвестування в модернізацію промисловості, транспорту, сільського господарства, енергетики, а також в охорону здоров'я, освіту, науку, житлове будівництво дало б можливість істотно мінімізувати наслідки світової кризи для України.

Високий рівень корупції веде до розчарування в демократії і знижує конкурентоспроможність країни на світовій арені. Але існують методи її ефективного приборкання.

Насамперед це пов'язано з якісним поліпшенням функціонування державної системи управління, вирощування класу непідкупних, сумлінних і високо компетентних керівників. Підбір кадрів повинен відбуватися не на основі критеріїв лояльності керівництву й "осудності", родинної близькості, дружбі й особистих симпатій, а за рівнем компетентності, професійним знанням і досвіду, сумлінності, умінню працювати з людьми, відстоювати суспільні інтереси. Однак слід визнати, що швидке здійснення подібних трансформацій нереальне й Україна ще протягом тривалого часу та істотно поступатиметься іншим державам за рівнем конкурентоспроможності через неефективність державної системи управління й низьку якість чиновництва. Досягнення цієї мети передбачає, по-перше, посилення ролі держави в економіці, по-друге, конкретних шляхів вирішення і, по-третє, послідовного втілення в життя. Без зміцнення держави нереально приборкання корпоративного егоїзму приватного бізнесу щодо невгамовного прагнення до наживи, яке, як правило, суперечить інтересам суспільного розвитку.

Показовим є досвід Гонконгу, де була усвідомлена потреба в жорстких заходах. У 1974 р. у країні було засновано нову структуру – Незалежну комісію проти корупції, у компетенцію якої, зокрема, входили ведення пропаганди, виявлення хабарництва, прийом скарг від населення, вивчення схем хабарів у галузях, найбільш підданих корупції. Для чиновників було скасовано презумпцію невинності й таким чином переборено первісний скепсис населення, яке стало активно співпрацювати

з даним органом. Навіть понині в Комісії цілодобово діє "гаряча лінія", по якій можна повідомити про спроби вимагання хабара.

Фактично комісія функціонує за законами військового трибуналу: при наявності обґрунтованої підозри під арешт може бути поміщений будь-який державний службовець. У законодавстві було закріплено положення, згідно з яким якщо чиновник і його родина живуть на широку ногу, мають вілли з басейнами, зарубіжні нерухомість і рахунки, він **зобов'язаний довести** (підкреслено нами – *О.Г.*) законність одержання цих коштів. При найменшому виникненні сумнівів його банківський рахунок заморожується, а за неможливості пояснення джерел надходження коштів, відсутності доказів і непредставлення документів йому загрожує 10 років ув'язнення.

Усе це привело до того, що хабарництво в країні стало небезпечним і не вигідним. Таким чином, головною умовою для перемоги над корупцією є насамперед прагнення її подолання, причому дієве, а не декларативне.

Примарність фактично декларативних спроб усіх попередніх влад у подоланні корупції зовсім не означає, неможливість її позбутися. Однак варто визнати, що принцип "ти мені – я тобі" відіграє основну роль у міжособистісних і ділових відносинах. Аргументація невдач ментальністю є надуманою. Показовим є приклад Грузії, яка в 2010 р. вийшла на 11-е місце в рейтингу країн за легкістю ведення бізнесу. Кавказька країна, де вирішення питань неформальним шляхом було невід'ємною частиною традицій, успішно подолала корумпованість за рахунок умілого застосування податкових і регулятивних реформ. Що ж стосується традицій, то тепер вони там нові.

Існує приклад Болгарії, яка для реформування митної служби залучила британську компанію, у результаті чого за короткий період доходи болгарської митниці виросли в 2,5 рази. Було використано відмінний від грузинського інструментарій для боротьби з корупцією – аутсорсинг.

Болгарія, найбільш бідний і корумпований член Євросоюзу, в 2002 р. фактично передала митницю під контроль недержавній структурі. Збором податків і мита на кордоні почала займатися компанія "Crown Agents" (Великобританія). Остання фактично контролювала роботу державного органу – Болгарського митного агентства; було створено спеціальні групи, які мали

всі повноваження перевіряти імпорتنі й експортні вантажі. Інформацію щодо конкретних підозрілих партій товарів надавав їй розвідувальний підрозділ. Крім того, мобільні групи могли пломбувати вантажі, особливо транзитні, за допомогою спеціального електронного чипа, що реєструє всі спроби зняття пломб.

За аналогією, відповідно до опитування компаній MSI і InMind, проведеному в рамках проекту "Гідна Україна", число підприємців, що мали корупційний досвід на митниці, виросло з 36% у 2007 р. до 43% у 2009 р. Дійсно, сприяння контрабанді є вкрай вигідним бізнесом деяких чиновників. "Кришування" при експортно-імпорتنих операціях проявляється в тому, що 70% контрабанди ввозиться в Україну через основні пункти пропуску. Найбільше ухилення від сплати податків здійснюється при імпорті автомобілів і автозапчастин, також активно ввозяться з порушенням законодавства комп'ютери, побутова техніка, м'ясо, алкоголь і тютюн.

Передача збору податків і мита в аутсорсинг, тобто приватним структурам, складає ефективний спосіб вирішення проблеми корупції в держорганах. У багатьох державах приватні компанії залучаються до митного оформлення вантажів. Один із найбільших учасників на ринку оцінки вантажів у світі – компанія "Cotecna" (Швейцарія), що надає подібні послуги в 16 країнах, у тому числі Мексиці, Перу й Індонезії. У компетенцію приватного бізнесу входить допомога не тільки в оформленні вантажів, а й контролюванні державних закупівель – такі послуги надає вже згадана Crown Agents (Великобританія) і Cotecna. Англійська компанія, крім іншого, була консультантом при проведенні податкових реформ, що передбачали введення ПДВ в Індії, Йорданії й деяких інших країнах.

Отже, корупція – явище насамперед економічне. Питання її мінімізації не потребує унікальних рішень і української специфіки не існує. Усе залежить від особистого прикладу лідерів на будь-якому рівні, оскільки нові традиції/правила легко впроваджуються за умови існування довіри до них. Остання ж – явище емоційне й базується на персональних прикладах. Головною умовою успішного функціонування подібних інституцій – приватних або напівприватних структур – є готовність бізнесу

щодо дотримання прозорих і стабільних правил. За відсутності мотивації вітчизняних чиновників до створення таких правил, їх буде встановлено іншими інституціями. Наприклад, МВФ, що вже другий раз у новітній українській історії визначає економічну програму уряду. Адаптація нормативно-правової бази автоматично спричинить модернізацію й трансформацію всієї економічної системи.

Серйозне занепокоєння складає те, що негативні процеси були ідентифіковані вченими й практиками. Прагнення якомога швидшого вступу в СОТ аж ніяк не гарантувало модернізації й забезпечення успішного розвитку національних галузей обробної промисловості й особливо високотехнологічних, не говорячи вже про сільське господарство. Натомість попервах слід було дати можливість зміцнити й стати на ноги вітчизняним виробникам, як свого часу зробили Японія, Південна Корея, Китай, Індія, Бразилія й ряд інших країн.

Немислиме майнове розшарування унеможлиблює тезу про соціальну справедливість, позбавляє населення моральних і матеріальних стимулів до сумлінної праці. Усвідомлення зазначених наслідків об'єктивізує необхідність пошуку нових концептуальних підходів щодо здійснення державної модернізації української економіки.

У методологічному плані необхідно відійти від лінійного підходу до економіки й побудувати нелінійну систему, яка найбільш адекватно відображає зміни, що відбуваються у світі й Україні, у тому числі виклики фінансової кризи.

Методи оцінки успіху, що належать до лінійного підходу, мають загальну спрямованість. Успіх у них асоціюється з ідентифікацією й виміром процесів, які корелюють з ефективністю [3, Р.144]. У зв'язку з цим саме поняття результативності при такому підході не є операційнольованим, а методи її оцінки мають скоріше прикладне, ніж науково обґрунтоване значення. Успіх організації традиційно асоціюється з ефективністю її діяльності, зниженням вартості продукції й зменшенням часу, витраченого на її просування на ринок. Звідси випливає необхідність розробки й застосування методів виміру успішності, які б належали до досить широкого кола управлінських і підприємницьких цінностей. Вивчення літератури переконує, що в контексті

теоретичних і науково-практичних управлінських розробок увага більше приділяється метричним показникам успіху, ніж дослідженню тих дій, які мають визначальне значення для його досягнення, зокрема, синергії. Превалюють кількісні дані щодо обсягів випущеної продукції, продуктивності праці, величини прибутку та ін. Зміст таких показників не завжди базується на положеннях неокласичної економіки, яка вимагає врахування факторів організаційної стабільності й раціональності дій. Отже, успішність або невдачі в рамках лінійного підходу формулюються в основному у контексті фінансових показників. Обмеження такого підходу стають очевидними, якщо брати до уваги зміни, які відбуваються у виробничому й управлінському середовищі і пов'язані з його постіндустріальним характером.

Лінійна логіка не годиться для аналізу ринкової макроекономіки, оскільки останній вимагає необхідності обліку принципового ускладнення економіки у зв'язку із глобалізацією, розвитком фінансової форми вартості, дифузією економіки й соціального життя. З одного боку, існує необхідність продовження досліджень, у яких отримано істотні здобутки, які ще вельми далекі до завершення. З другого ж боку, в основі лінійної методології істотно превалюють прийоми, що спрощують аналіз і унеможливають розгляд виниклих проблем крізь призму економіки як цілісної системи, що володіє здатністю до саморозвитку на принципах самоорганізації.

У методологічному плані необхідно зробити пріоритетним відтворювальний підхід. Це детерміновано тим, що він сприяє розумінню довгострокових тенденцій розвитку, однаково пов'язаних як з фінансово-грошовим, так і з реальним ринком у просторово-тимчасовому баченні. За рахунок відтворювального підходу цілком реально виявлення синергічного ефекту; без цього неможливе дослідження алгоритмів становлення ринкової макроекономіки. Саме відтворюваний, а не інституціональний підхід дозволяє створити теорію багаторівневої системи об'єктів і суб'єктів економіки.

Вищезазначені проблеми важливо пов'язати з формуванням нової ментальності суспільства з його численними нез'ясованими аспектами. До останніх, безперечно, можна віднести виявлення співвідношення лібералізації й демократизації суспільства,

а також з'ясування їхньої взаємопов'язаності. При позитивній відповіді постає наступне питання – стосовно конкретної ідентифікації їхнього зв'язку – чи альтернативні вони одне одному.

Ринкова макроекономіка – це особливий історичний тип економіки, проблеми якого не можна укласти в дилеми "риннок – держава", "децентралізація – централізація". І роль держави в економічному розвитку, інноваційній та інвестиційній діяльності, налагодженні державно-приватного партнерства, а також забезпеченні прозорості законодавства не можна переоцінити.

Список використаної літератури

1. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / Д.Харви. – М.: Поколение, 2006. – 288с.
2. Э. де Сото. Иной путь: Невидимая революция в третьем мире: [Исслед. нелегал. экономики в Перу: / Пер. с англ. Б.Пинскер; авт. введ. М.В. Льюса] / Э. де Сото. – М.: Catallaxy, 1995. – 320с.
3. Belassi W., Tukul O. A New Framework for Determining Critical Success/ Failure Factors in Projects / W. Belassi, O. Tukul // International Journal of Project Management. – 1996. – N143. – P.141–151.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2011 р.